

A DEBRECENI ZSIDÓIFJÚSÁG CSOPORTAZONOSSÁGÁRÓL A zsidó etnicitás fényében

JÓNA György

DE-EFK Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszék
H-4400 Nyíregyháza, Sóstói u. 2–4.; e-mail: jonagyorgy@freemail.hu

Összefoglaló: A szerző jelen írásában azt vizsgálta, hogy a második világháború utáni évtizedek követően milyen újabb, akorábbitól eltérő beilleszkedési stratégiák kezdtek kialakulni a magyarországi zsidó etnikum körében. Elméleti kiindulópontja az, hogy a zsidóság csoportja integrációs (korábban asszimilációs) sémáit aszerint formálja, hogy az azonosságtudatának belső, esetleg látszólagos struktúrái, milyen szubsztanciális elemeket tartalmaznak (Taylor 1996). A tanulmány feltárja, hogy a debreceni zsidó fiatalok életében a rendszerváltás után létrejött, és még napjainkban is alakuló, új identitáskereseti napjainkban mi ként érvényesülnek és arra a következtetésre jut, hogy a debreceni zsidó ifjúság közösségében egyértelműen megjelentek az etnikai identitáshatár vonalai, amelyek – ha ezek a tendenciák nem válnak – az idő múlásával, valószínűsíthetően, egyre inkább tetten érhetővé válnak világhátterünkben, jövőképünkben is. Nyíltan és bátran vállalják zsidó etnikai identitásukat a széles nyilvánosság előtt, önzonosságuk konstruktív jellegű, szakítottak felmenőkre aktív identitásával.

Kulcsszavak: zsidó etnikum, asszimiláció, azonosságtudat, etnikai identitás

I.

A magyarországi zsidóság asszimilációja a második világháború utáni évtizedtől véget ért, ezt követően újabb, az előbbiétől eltérő beilleszkedési stratégiák kezdtek kialakulni körükben, amelyek – főként – identitásváltásokban nyilvánultak meg. Elméleti kiindulópontunk ezért az, hogy a zsidóság csoportja integrációs (korábban asszimilációs) sémáit aszerint formálja, hogy az azonosságtudatának belső, esetleg látszólagos struktúrái, milyen szubsztanciális elemeket tartalmaznak (Taylor 1996). Természetesen az identitásmódszolásait meghatározza az is, hogy a többségi társadalom mi ként viszonyul ezekhez a tartalmakhoz, illetve azok átalkulása i hoz. Más szavakkal, elfogadjuk azt az empirikus és teoretikus analízist, hogy az integráció és az identitás problémáinak organikus kapcsolódikegymáshoz, azok egymástól elválaszthatatlanok.

A tanulmányunk keretében tehát azt kívánjuk vizsgálni, hogy a debreceni zsidó fiatalok életében a rendszerváltás után létrejött, és még napjainkban is alakuló, új identitáskereseti – amit etnikai identitásnak nevezhetünk – társadalomtudományi szakirodalom –

napjainkban miként érvényesülnek. Nem fogjuk aprólékosan bemutatni a zsidó etnikai identitásra vonatkozó elméleteket, ezeket interpretációját és bizonyítását – többek között – Karády Viktor és Kovács András már elvégezték helyettünk. Úgy véljük azonban, szükségszerű felvázolni a koncepciók központi gondolatait társadalomtörténeti folyama- tokba ágyazva azok számára, akik ezt még nem ismerik – a másodikezében ezt a feladatot végeztük el. A harmadik részben azt fogjuk bemutatni *empirikus kutatásunk* eredményeinek felhasználásával, hogy a debreceni fiatal (18–25 év) zsidók csoportjában hogyan alakultak ki az etnikai identitás határai, milyen intenzitással funkcionálnak, valamint kommunikációjukban, cselekvésükben és jövőképükben ezek miként nyilvánulnak meg.

Az 1867-es kiegyezést követően a magyar zsidók és nem zsidók egyaránt nagy reményeket fűztek a közük infor- máli- san megköthető „asszimilációs társadalmi szerződés”-hez (Karády 1997a), melynek lényege, hogy a konzer- vatív és liberális nem zsidó nemesség – politikai hatalmát megtartva – megengedte a zsidóság tagjainak, hogy teljes mértékben be- tagozódjanak a magyar társadalomba. A zsidó fél ezért cserébe vállalta, hogy el- sa- játja a magyar nyelvet, a magyar nemzet irán- ti hűségét ki- nyilvánítja, valamint a hazai gazdaságot modernizálja. A zsidóság tartotta magát a „szerződésben” foglaltakhoz, melyre egyértelmű- bi- zonyíték volt a 19. század második felében végbe- ment iparosodás, technológiai modernizáció, a bankrendszer kiépülése és a kereskedelem kiszélesedése. Ennek az asszimilációs folyamatnak persze a későbbiekben további lendületet adtak azok a jogszabályok is, melyek már írásban is rögzítettek. Ide sorolható, többek között, az 1867. évi XVII. tc. (az úgynevezett emancipációs törvény), amely az „izraeliták egyenlőségéről polgári és politikai jogok tekintetében” ti- tuszt vi- selte. Ezzel az országgyűlés törvénybe iktatta a zsidóság emancipációját. A más- ik fontos jogszabály az 1895. évi XLII. tc. volt (közismertebb néven: recepció- s törvény), mely ki- mondta a zsidó vallás egyenlőségű- ságát.

A hazai és a debreceni zsidó életében a dualizmus évtizedei az intenzív asszimilációs je- gyűben teltek el, ami – szociológiai érte- lembe vett ke- mény válto- zó- kal és más- statisztikai in- dikátorok ka- legyértelműen mérhető. Vagyis, anyanyelv- ként sa- játította a magyar nyelvet, általános- an el- fogadottá vált a név- magyarosítás, a vallás el- hagyás, a ki- té- rés, nőtt a ve- gyes házasságok száma, a gazdaság- bi- zra- eli- ták kö- rében egyre gya- ko- ribb lett a bá- ró- sí- tás és a ne- me- sí- tés (Karády 1997b). A deb- re- ce- ni zsidóság nyelvi asszimilációjáról né- hány statisztikai adat is ren- del- ke- zésünkre áll: 1880-ban a deb- re- ce- ni ró- mai ka- to- li- kus val- lá- sű em- be- rek 90,2%-a, 1910-ben 95,5%-a val- lot- ta azt, hogy ma- gyar az anyanyelve. Ugyanebben az idő- szakban az evan- géli- kus val- lású szemé- lyek csu- pán 66,4%-a mon- dta ezt el- ma- gáról, míg a zsidó- sá- gon be- lü- le- z az arány meg- ha- lad- ta a 98%-ot (Karády 1997b: 170–171).

1933-ban ke- re- ken szá- zan lé- p- tek ki a deb- re- ce- ni iz- ra- eli ta- fe- le- ke- zet- ből, 1936-ban 150-es, 1938-ban 510-en, 1939-ben pe- dig már 485-en. Drasztikus emel- ke- dés 1944-ben volt, ami ko- ra né- me- tek el- fog- lal- ták Ma- gyar or- szá- got; eb- ben az év- ben 1295 deb- re- ce- ni zsidó val- lá- sű sze- mé- ly ha- gy- ta el- fe- le- ke- ze- tét (Karády 2001b: 271–272). Az i- ga- zá- sá- hoz ho- z- zá- tar- to- zik, hogy ami ko- ra ná- ci csa- pa- tok be- vo- nul- tak ha- zánk- ba, a val- lás- el- ha- gyó- k szá- ma a külső nyo- más mi- att nőtt ilyen ma- gas- ra, in- ká- bb me- ne- kü- lés i- stra- té- gi á- nak te- kin- the- tő ez az ugrás- szerű növe- ke- dés, mintsem bel- ső in- dít- ta- tás- ból törté- nő asszimilációs cse- lekvésnek.

A magyar név változtatási tendencia nem csak a magyarországi, hanem a debreceni zsidók körében is megfigyelhető volt, főként – legnagyobb mértékben az úgynevezett szekularizált szakmákban – az orvosok és az ügyvédek között. A tanárok csoportjában a név magyarosítás kihegyezett mértékben jelentkezett ebben az időben, mert az oktatásnak ekkor még szerves részét képezte a vallási dogmák bemutatása és gyakorlása (Karády 2001b: 163–165).

Az eddig elmondottakból világosan kiűnik, hogy mind a magyarországi, mind a debreceni zsidóság asszimilációja nagyjából azonos ütemben folyt a szóban forgó évtizedekben.

Az asszimilációnak ezt a viszonylag késő időszakát – a legtöbb társadalomtudós szerint is – a trianoni békeszerződés szakkírtta meg, mivel ezután politikailag, államilag is támogattá vált a kirekesztő, antiszemita nacionalizmus. A beilleszkedés informális szerződésében foglalt kritériumokat a nem zsidó fél önkényesen kezdte megváltoztatni a zsidóság kárára, a mérce egyre magasabbra emelte, míg végül teljesíthetetlen felteletéteket szabott meg. E végére hajthatatlan kritériuma „magyar nemzet-karakter, a magyar mentalitás elsajátításának követelményében”, és a magyar származástúlhangsúlyozásában tesztelte meg (Kovács 1988: 608). Ez utóbbi felteletnek, természetesen, az izraeli feltelettel volt eleget tennie.

A 20. század első harmadára tehát már láthatóvá vált, hogy a zsidó asszimilációk mindegyikében, ami csak lehett, az mégsem oldotta meg konfliktusokat terhelő helyzeteket a magyartársadalmon belül. Továbbra sem tűntek el azok a sztereotípek, irracionális világértelmezések, melyek arramotiválták a többségi társadalom tagjait, hogy a zsidóságot vonatkoztatási csoportként kezeljék, értékeljék. Ez vezetett a többek között – a holocausthoz, mely nagyvérű atrocitásokkal járt a debreceni zsidóság körében is. 1930-ban 10044 zsidó élt a városban, 1941-ben 9142, a holocaust után, 1949-ben már csak 3252. Ez azt jelenti, hogy a holocaust következtében a debreceni zsidóság közel két harmada vesztette életét (Zeke 1990: 188–190).

Az eddigieket össze foglalva azt mondhatjuk, hogy – az asszimiláció vonatkozásában – a reménytelenség, kiűzettség és a becsapottság érzése jellemezte a zsidó aggregátumot az első világháború végétől a holocaust végéig, illetve még az azt követő évtizedben is. Egyértelművé vált a helyzet: az asszimiláció tradicionális stratégiája nem folytatható tovább a népiítés után, hiszen nem járt sikerrel, de szükség volt egy újabb konstruktív integrációs stratégiára, melynek belső mechanizmusai, sajátosságai akkor még nem artikulálódtak. Ezt a szituációt tovább bonyolította az, hogy a holocaust után megváltozott a hazai zsidóság összetétele, mert a népiítés főként a vidéki izraeliták köréből szedte áldozatát, akik bár bekapcsolódtak korábban az asszimiláció kontinuitásába, de korántsem olyan intenzitással, mint a fővárosi, polgárosodott zsidóság. Azok pedig, akik a holocaust után életben maradtak és megakarták őrizni vallásukat, hagyományukat, szokásait (ez országos szinten kb. 40–42 000 főt jelentett), azok 1957 végére elvándoroltak Magyarországról. Így itt honmaradtak azok a zsidók, akik az – ekkor még bizonytalan formájú és tartalmú – betagozódást választották. Mint említettük, a tradicionális beilleszkedés „híveinek” aránya lecsökkent, hiszen az „asszimilációs társadalmi szerződés”-t végérvényesen hiteltelennek, feleslegesen, teljesíthetetlennek nyilvánították, az életben maradt magyar zsidóság pedig, bizonyos fókuszokig, szekularizálódott. (Mind ez persze nem jelenti azt, hogy a struktúrális asszimiláltság identifikációs jelei végleg eltűntek volna az érintettek személyiségükre ze-

téből.) A kollektív önazonosság problematikája ezért még bonyolultabbá vált számukra, hiszen egy vallásos attitűddel rendelkező zsidó embernek nem jelent gondot pontosan meghatározni saját identitását. Azonban, ebben a nagymértékben szekularizált és teljesen asszimilálódott zsidó közösségben, a sorozatos kudarcok ellenére, még sem mérsek lődött a be-ta-go-ló-dás és a tel-jes-in-teg-rá-ció-irán-ti-igény. A kérdés csak az volt, *mi lyen mó don* való-sít-sák-meg-ezt-a-vá-gyu-kat. Ké-sőbb, a Ká-dár-rend-szer-ide-oló-gi-á-ja azt a lát-szat-meg-ol-dást-adta-erre-a-szű-k-ség-le-tük-re, hogy csat-la-koz-za-nak-mind-nyá-ja-n egy új ember-ide-ál-hoz, ahol nincs zsidó és nem zsi-dó: va-gyis, a nem-zet-kö-zi-szocialista-embertípushoz. Sokak ebben a totálisan homogenizáló, internacionalista össze-ol-vá-dás-ban vél-ték-fel-fe-dez-ni-a-har-mo-ni-kus-egy-ütt-élés-hez-ve-ze-tő-ut-at, ta-lán-pont-ért-ért-is-volt-a-zsi-dó-ság-elég-szé-les-kö-ré-ben-el-fo-ga-dott-az-1950-60-as-é-vek-ben-a-mar-xiz-mus (Győ-ri 1997).

A kádári kényszerintegráció térhódítása következtében a zsidóság kompenzatorikus mo-bi-li-tá-sa-ki-tel-je-se-dett, ami egyéb-ként-már-a-má-so-dik-vi-lág-há-bo-rú-után-el-ke-ző-dött. Felel-mel-ke-dés-ük-kel-pár-hu-za-mo-san-azon-ban-szá-mos-társadalmi-ré-teg-nek-je-len-tet-tek-kon-ku-ren-ci-át-pél-dá-ul-a-mu-n-ka-vi-lá-gá-ban, ezért-új-ra-ko-m-pe-ti-tív-vi-szo-nyo-ka-rti-ku-lál-ód-tak-zsi-dók-és-nem-zsi-dók-kö-zött, is-mét-vo-nat-ko-z-ta-tá-si-cso-port-ként-ke-zd-ték-ke-zel-ni-az-iz-ra-e-li-ták-kö-zös-sé-gét. Va-gyis, a ká-dá-ri-in-teg-rá-ció-is-rö-vid-i-dő-alatt-cső-dőt-mo-n-dott-a-töb-b-sé-gi-tár-sa-da-lom-ban-meg-je-le-nő-el-ő-í-té-le-tek-nő-vek-vő-in-ten-zi-tá-sa-mi-att.

Mind-ezt-to-vá-bb-bo-nyo-lí-to-ta-az, hogy-a-ha-zai-zsi-dó-ság-kö-zös-sé-gén-be-lül-még-el-fo-ga-dot-ta-bá-vált-az-a-né-zet-(ami-már-jó-val-1945-el-ő-tt-ki-ala-kult), hogy-be-il-lesz-ke-dé-sük-csak-akkor-vál-ha-si-ke-re-sé, ha-egy-re-in-ká-bb-el-sza-kad-nak-val-lá-suk-tól, tra-dí-ci-ó-ikt-ól, szim-bó-lu-ma-iktól, és-ha-zsi-dó-iden-ti-tá-suk-meg-él-se-irán-ti-igé-nyt-*tel-je-sen-el-fojt-ják* ma-guk-ban-ez-szá-mo-s-al-ka-lom-mal-járt-egy-ütt-szo-ron-gás-sal, ön-ér-té-ke-lé-si-za-va-rok-kal, és-nem-egy-szer-más-egyéb-psi-chés-prob-lé-mák-kal (Ko-vács 1992b). Vé-gül-is, a pa-ter-na-lis-ta-po-li-ti-kai-ide-oló-gia-nem-hoz-ta-el-a-zsi-dó-ság-szá-má-ra-a-meg-ol-dást-ezek-re-az-é-g-ő-kér-dé-sek-re, sok-kal-in-ká-bb-e-lo-dáz-ta-azo-kat, sőt, újabb-prob-lé-má-kat-ho-zott-ma-gá-val.

Az 1980-as évek vé-gé-re-a-ha-zai-zsi-dó-iden-ti-tás-át-ala-ku-lá-sá-ról-és-az-ab-ból-ad-ó-dó-be-ta-go-zó-dás-ten-den-ci-á-já-ról-Ko-vács-András-akö-ve-t-ke-ző-ke-t-ír-ja: „A mai Magyarországon élő zsi-dó-ság leg-na-gyobb-része pa-ra-dox-hely-zet-ben van: az el-múlt-év-szá-zad-fo-lyá-mán-el-vesz-tette-a-zsi-dó-tradí-ci-ó-hoz, val-lá-shoz-való-kötődését, nem-alakít-ott-ki-nem-zeti, nem-zetiségi-vagy-kisebbség-ita-da-tot, de-a-kör-nye-ző-tár-sa-da-lom-en-nek-el-le-né-re-cso-port-ként-tart-ja-szá-mon, és-bi-zo-nyo-s-tár-sa-dal-mi-kon-flik-tu-sok-ban-ön-ma-ga-szá-má-ra-is-»vo-nat-ko-z-ta-tá-si-cso-portot«-je-lent.” (Ko-vács 1988: 605) Az 1989-es rendszerváltás után vi-szo-nt-fel-sza-ba-dul-tak-pon-to-sab-ban-szól-va, fel-sza-ba-dul-hat-tak-asz-ó-ban-for-g-ó-el-fo-jt-ott-psi-chés-tar-tal-mak, így-ke-zd-tek-bi-zo-nyo-s-mér-té-kig-meg-er-ő-sö-d-ni-és-ki-kris-tá-lyo-sod-ni-*ak-on-struk-tív-zsi-dó-iden-ti-tás* ar-ti-ku-lá-ci-ó-ja-irán-ti-bel-ső-igé-nyek. „De-va-jon-mi-en-nek-az-iden-ti-tás-nak-a-tar-tal-ma? Van-nak-olya-nok, akik-az-egy-et-len-meg-ol-dást-a-zsi-dó-val-lá-si-tradí-ci-ó-hoz-való-vi-sza-térés-ben-lát-ják, más-ok-pe-dig-nem-zeti, nem-zeti-kiseb-b-sé-gi-iden-ti-tás-ki-a-lá-kí-tá-sá-ra-tö-rek-sze-nek. A-po-zi-tív-iden-ti-tást-ke-re-ső-kö-zül-azon-ban-a-leg-töb-ben-et-ni-kai-iden-ti-tás-ként-ha-tá-ro-zák-meg-iden-ti-tá-suk-po-zi-tív-tar-tal-mát.” (Ko-vács 1992b: 289). Egy-má-si-ka-s-pek-tus-ból-ú-gy-le-het-meg-ha-tá-ro-z-ni-ezt, hogy-az-ér-in-tett-cso-port-a-„zsi-dó-sá-got-és-az-asszi-mi-lá-ci-ót-kon-flik-tus-men-te-sen-vál-lal-ha-tó-vá-tév-ő-iden-ti-tást-sze-re-t-nek-i-a-lá-kí-ta-ni. Szá-muk-ra-a-zsi-dó-ság-ma-gyar-or-szá-gi-tör-té-ne-t-ma-gyar-tör-té-n-e-le-m, egy-sa-já-tos-hely-zet-ben-lév-ő-tár-sa-dal-mi-cso-port-nak-a-töb-bi-e-ké-től-el-té-r-ő, de-ve-lük-egy

kezetben zajló története. Erre a nemzeti történelmen belüli saját történelemre kíváncsiak megpozitív identitásokat építeni. Ezt az identitást sokszor etnikai identitásként definiálják.” (Kovács 1992a: 283).

Az etnikai identitás – több, más egyébe folyó szótárral együtt – azért alakult ki, mert az asszimiláció és a kádári kényszerintegráció képzetlen volt maradt a tanult megszűntetnizokat a kognitív és emocionális struktúrák működésében, azokat a rossz beidegződéseket, amelyek abban erősítették a többségi társadalmat, hogy az továbbra is referenciacsoporthoz képest a zsidóságot. Az etnicitás ezzel szemben egy olyan új szervezőelv, amely kohéziós erőként jelenik meg az izraeliták közösségében, és ennek segítségével újradefiniálják önazonosságukat, azok határait, kereteit, így a társadalomban betöltött pozíciójukat is; elveszítik korábbi reaktív jellegű identitáskat, főként a toszan megsebzadulnak vélt és valós stigmatizáltságuktól, vala mint kioltják a velük szemben előítéletek potenciálját. Mindez – vélhetően – adekvát feltételek szolgáltat majd a jövőben ahhoz, hogy a magyarországi (és a debreceni) zsidóság úgy tudjon integrálódni a társadalom különböző rétegeibe, hogy ne alakítsanak magában újra destruktív önazonosságot, és a későbbiekben a többségi társadalom tagjai se értékeljék őket vonatkoztatási csoporthoz képest.

Máskorakkal: a napjainkban élő magyarországi zsidó fiatalok szülei elfojtották magukban zsidó identitásukkal kapcsolatos princípiumokat, valamint preferenciákat, helyettük reaktív, bizonytalan és képlékeny formájú önazonosság jellemezte őket, ami velük gyermekeik márkáitani akar nak. A zsidó etnikai csoport azonoság kereteinek kialakulása tehát a fiatalok generációjában figyelhető meg leginkább (Kovács 2002), mi is ezért vontuk a zsidó ifjúság csoportját empirikus vizsgálat alá. Ezen a ponton persze rögtön felmerül a kérdés, hogy mi ként valószínűleg az integráció, ha a fiatalabb zsidóság részben az endogámiát, valamint a kapcsolati homofília erősödését válsztja, egy szóval: az etnicitás útjára lép. Mindez vajon nem ahhoz járul-e hozzá, hogy a kétentitás között a társadalmi távoltság tovább nő? A válszunk erre a kérdés re, hogy inkább nem, mint igen. Ugyan is, az etnikai identitás ebben a kontextusban azt jelenti, hogy a zsidó konglomerátum tagjai konstruktív ön-meghatározásuk által integrálódnak a társadalom szerkezetébe (erőteltebb már szótunk). Azonban, az etnicitás nem egy hermetikus zárt csoportkritériumait teremti meg. Éppen ellenkezőleg. A pozitív önértékelés és identitás lehe tővéte sziazt, hogy a zsidó fél az integráció felte eleinek elegette gyen, hiszen a nem zsidó társadalmi csoportoknak is könnyebb a viszonyrendszerüket meghatározni egy kristályosodott, illetve kikristályosodó, konstruktív csoportazonossággal rendelkező közösséggel (Honneth 1997). A zsidó konglomerátumok tehát nem válnak zártabbá, hanem sokkal inkább ki nyílnak úgy, hogy közben konstruktív identitásokkal organikusankapcsolódna saját társadalmi osztályukhoz. Vagyis, csak első ránézésre tűnik úgy, hogy nőnie kell a distan ciálnak az érintett közösségek között az etnicitás miatt, valójában ennek nem feltétlenül kell így lennie. Teljes mértékben egyetértünk Heller Ágnessel, aki egy helyen azt írja: „Hiszen vol ta képpen minden kultúra egyenlő, mindenki egyenlő, ha pedig egyenlő, akkor az asszimiláció nem megy. Ekkor tehát egyetlen igazi integráció létezik: az etnikai integráció, mert az etnikai integrációban nincs asszimiláció.” (Heller 2001).

II.

Röviden nyit a zsidó etnikai identitás elméletéről. Ebben a fejezetben a debreceni zsidó fiatalok csoportjában elvégzett empirikus kutatásunk eredményeit fogjuk közölni – összesen 27 szociológiai, félig-strukturált interjút vettünk fel 2004-ben. Vízgálatunk során arra voltunk kíváncsiak, hogy az etnikai identitás határai ki alakultak-e körükben, és ha igen, milyen intenzitással funkcionálnak ezek a keretek, úgy mint „a külföldös magyar-zsidó történelem, a sorsközös ség tudata, az üldözöttség emléke, a zsidó családokban megfigyelhető speciális, szocializációs mechanizmusok, a zsidó-polgári életviteli stratégiák, kulturális preferenciák és szokások, a zsidó államhoz fűződő különleges érzelmi viszony.” (Kovács 1992b: 290) Vízgálati populációnkban nem csak valóságos zsidó fiatalok kerültek be, hanem olyanok is – és főként ilyenek voltak túlsúlyban –, akik nem valóságosak, nem járnak zsidó gáta, de zsidó származásukat tartják magukat.

Legfontosabb megállapításainkat interjúrészekkel támasztjuk alá.

Kutatásunk eredményei szerint a debreceni zsidó fiatalok csoportjában a szocializáció mechanizmusaihoz és a zsidó életviteli stratégiákhoz való viszonyrendszer sok tekintetben átalakult, kiégyesült, bizonyos szempontok pedig megerősödtek saját szüleik szocializációs módszereihez képest. Ez azt jelenti, hogy a válaszadók döntő többsége úgy vélte, gyermeke nevelése során sokkal nagyobb hangsúlyt foglalkoztatni a zsidó tradíciók, szokások, gondolkodásmód, mentalitás, kultúra, esetleg még a vallás bemutatására, illetve az örökléserőre is, mint ahogy azt az ő szülei tették velük (bár ez utóbbi na gyon ritkán hangzott el). Minden egyes megkérdezett úgy gondolta, hogy gyermeke előtt nem fogja titkolni a zsidó származását, mely mechanizmus az etnikai identitás határainak egyik kardinális eleme. Korábbi vizsgálatokból tudjuk jól, hogy országos szinten – az 1970-es évek végétől majd nem a rendszer váltása – ennek a foglalkoztatásnak pont az ellentéte volt dománásabb – néhány kivétellel tekintve (Erős-Kovács-Lévai 1985). A válaszadók közel háromnegyede olyan választ kapunk, hogy fiú gyermekét körül fogja mezteleníteni, ugyanakkor csaknem mindenki úgy nyilatkozott, hogy gyermekét, nemétől függetlenül, taníttatni fogja a héber vagy a jiddis nyelvre a többi világnyelvvel.

„A gyermekeimnek mindenféleképpen el fogom mondani, hogy zsidó vagyok. Nem fogom rá erőltetni a zsidóságot, de meg fogom mutatni, hogy én zsidó vagyok, és úgy élek. De ezt nem lehet rá erőltetni.”

„A gyermekeimnek el fogom mondani, hogy zsidó vagyok. Ezt úgy akarom csinálni, mint édes anyám, elmondom, ki vagyok, hogy zsidó vagyok, ez mit jelez, a vallásnak mi a lényege, az tanít, hogy válasszon.”

„Na gyonszeretném, ha a gyermekeim is bátran vállalnák majd zsidóságot, erre bátorítanám őket. Azt is szeretném, ha a zsidó kulturális élet megszervezésében résztvennének. Első sorban itt tud zsidó is mezteleníteni, ami elvezethet a zsidóság felé. Én is ott kaptam meg azokat a közléseket, amik a zsidóság felé irányítottak. Mikor először voltam egy ilyen közösségben, akkor döbbenem rá, hogy zsidó vagyok, mit jelez nekem, hogy zsidó vagyok, és ez a gyermekeimnek is fontos lesz. Az, hogy ha nem jár zsidó közösségbe, az is fontos lesz.”

ség be, akkor nem tud kapcsolatot teremteni zsidókkal, és vége az egésznek. Te hát fontos az, hogy zsidó kör nyezet be kerüljön a gyerekek, hogy zsidó köztöljen. De ha nem érzi ott jól magát, akkor nem kötelezték rá.”

A megkérdett csoport tagjainak valószínűleg több mint a fele ki zárólag zsidó származású személyekkel kötne házasságot, amit főként az indokolnak, hogy pozitív zsidó identitástuk határai és tartalmai a hétköznapi élet társadalmi környezetben érvényesülhetnek majd, személyiségük újabb komponensei jobban kitudnak bontakozni egy hozzájuk hasonló, vagy majd nem hasonló, identitású ember mellett. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem zsidó származású vagy valószínűleg személyekkel nem kötnek házasságot, de ilyen házastársi szövetséget csak akkor fogadnának el, ha partnerük teljes mértékben acéptálná a zsidó etnikai identitásukhoz kapcsolódó értékeket, preferenciákat.

„Ha odáig eljutok, hogy most már egy fontos kapcsolatot akarok, akkor valószínűleg fogja befolyásolni párválasztásomat, hogy zsidó vagyok az illető.”

„Fontosnak tartom, hogy a szerelmi kapcsolataimban mindig elmondjam, hogy zsidó vagyok. Fontos, hogy úgy fogadjon el, ami lyen vagyok. Ha ezt nem tudja el fogadni benem, akkor inkább hagyjak egy más békén, legyen vége az egésznek”

„Szerelmi kapcsolataimban még nem tartom fontosnak, hogy a párom zsidó legyen. Ez egyáltalán nem fontos. Viszont komolyabb kapcsolatban, esetleg házasságban már fontos lesz. Nem tudom, hogyan tudnék alkalmazkodni egy nem zsidó vallású, hagyományokkal rendelkező nőhöz. Teljesen más kéntnevelnének gyermekeinket, félek, ez állandó konfliktusokhoz vezetne.”

A zsidó etnicitás kereteinek követhető manifesztációja, hogy a megkérdettek – legyetek valóságosak vagy sem – egyre fontosabbnak tartják a zsidó szimbólumok hordását, tartását. Úgy vélik, ezek a jelképek is kifejezik a hazai zsidósághoz való tartozásukat, zsidó identitásuk ezekben is egyértelműen felszínre kerül, szabadon kibontakozik.

„Adávid-csilagot hordok, mert fontosnak tartom, hogy látszódjon rajtam az, hogy zsidó vagyok. Hiányozna, ha nincs rajtam a Dávid-csilag, mert én ezt már régóta megszoktam. Ott hon van gyertya tartó, menóra és más zsidó szimbólumok, ami hozzá tartozik az életemhez.”

Szintem mindannyian – néhány kivételtől eltekintve – rendelkeznek diplomával, a többiek még főiskolára vagy egyetemre járnak, de szilárd elhatározásuk, hogy a későbbiekben, akár még saját jólétük feláldozásával is, támogatni fogják gyermekeiket abban, hogy minél rangosabb felsőoktatási intézményben szerezzenek egy vagy több diplomát, illetve több idegen nyelven tanuljanak. Természetesen tisztában vagyunk azal, hogy a tanulás nem csak a zsidóságon belül jeleslik meg, mint központi kategória, hanem a nem zsidó aggregátumokon belül is. Még is egyet érünk Karádyval, aki, kiváló tanuló mányában, hosszas fejtegetés és számos vizsgálati eredmény analízis után arra az eredményre jutott, hogy a magyarországi izraeli tákkörében a zsidó vallás-

ból – bourdieu-i terminológiával élve – konvertálódott egy fajta elvilági aszodott intellektualizmus, ami speciálistanulási tradíciókat, valóságos intellektuális habituszt szült az érintettek csoportjában. „Ez mennyiségi és minőségi túliszokolásosságban, sokszor a tanulmányi átlagot meghaladó teljesítményben, aszakképzettséget igénylő foglalkozások felé preferenciálisan irányuló társadalmi mobilitásban, a »magas« világi kultúra professzionális vagy amatőrművelésének igényében, valamint a művészetiszakmák iránti különleges befektetői érdeklődésben és szjárs beliszokásokban egyaránt ki fejézt nyer. Az így létrejött új típusú, speciális tulajdonosságokkal, viselkedésmóddal, gondolkodásformákkal rendelkező zsidó aggregátum újból egy informális szerződés megkötésénél jár fel a többségi társadalomnak. Ez az etnikai szerződés elutasítja a korábbi asszimilációs paradigmát, merőben eltérő kritériumokat határoz meg, a korábbi asszimilációs szerződést felváltja az integrációs szerződés.” (Karády 2001a: 24)

Általánosságban tehát elmondható, hogy a debreceni zsidó fiatalok meg akarják őrizni, át akarják adni gyermekeiknek azokat a zsidó vonatkozású értékeket, attitűdöket – látjuk, néhanyan a valást is –, melyeket szüleik től kaptak, de úgy, hogy azokat kiegészítik, szintetizálják olyan elemekkel, amelyek etnikai identitásukból származnak. Mindez, természetesen, nem jelenti azt, hogy magyar önazonosságukat periferiára helyeznék, esetleg elveszítenék. Épp ellenkezőleg, minden egyes megkérdezett magyar zsidónak definiálnia magát, tehát zsidóságot egyáltalán nem tekint istigmának.

„Én zsidó vagyok, minden képpen. Én zsidónak tartom magam, aki Magyarországon született, Magyarországon élő zsidónak tartom magam.”

Saját tapasztalataik szerint ez a mentális állapot, önértelmezéssel – már mint azzal, hogy nem fojtják el magukban zsidó személyiség struktúrájukat, de megtartják ezal párhuzamosan magyar identitásukat is – csökenthet az a társadalmi távolág, normalizálható vál az az az csoportközi viszonyok, amelyek a zsidó és a nem zsidó entitások között megfigyelhetők.

A zsidó közösséghez és valláshoz való viszonyuk egészen különlegesnek mondható, ami szintén az etnikai identitás határvonalainak megjelenésére utal. Azon kevés debreceni zsidó fiatal számára, akik a vallási életvérengésében aktívan részt vesznek, természetesen, alapvetően fontos a zsidó közösségi ség.

„Az zsidó közösség közelebe úgy kerültem, hogy ki találtam, meg akartok tanulni héberül. Az olyan jó, hogy beszélnünk egy ilyen nyelvet. Az egész úgy kezdődött, hogy voltam Amerikában az unokatestvéremnél – apukám másod-unokatestvére nál-, ő Izraelben élt között, és nem ismeri meg más emberek véleményét, akkor nem tudta jól az ő látóköre sem. Erre na gyon jó példát ad a debreceni zsidó közösség.”

„Az zsidó közösség most vált arra, hogy a zsidóság felé forduljak. Meglátam az zsidó közösséget, összetartozást és onnan mentek ki Amerikába. Tettszett, hogy ő beszélni kezdett, héberül, spanyolul, franciául, meg minden nyelven. Ekkor gondoltam, hogy megta nu lok én is héberül. Az utcánkban la kik egyszác, ő jár zsidó gógába, és ő mondta, hogy menjek el vele, ott van le he közösség erre, ott van nyelv tanár. Az tán végül héberül nem tanultam meg, de a társaságba benne maradtam.”

„Szerintem a vallásnak az a lényege, hogy te tartozz valahová, egy közösségbe kell járni, mert az ember egy szociális lény. Te hát szerintem társaság nélkül az ember halott. Ha nincs emberek, a vallásnak a szépségeit megta lál tam, és ez arra készítette, hogy én tény leg zsi dó aka rok len ni. Bárátokat, együtt érzést ta lál tam, azt a hátteret, ami kell az élethez. Egy öntudatot, hogy zsi dó va gyok.”

„Azsi dó hagyományokat akkor is meritem meg, amikor feljártam zsinagógába, közösségbe. Zsi dók között éltem, rabikhoz jártam a bar-micvá felkészítéséhez. Ekkor lettem része a zsi dó ság nak, tal mud-tó rá jár tam, egyre többet tudtam a zsi dó ság ról. És fókuszoltam egyre többet tudtam meg a zsi dó ság ról. Akkor is meritem meg a betűket, akkor tanultam meg olvasni. Előtte nem volt tudomásom, hogy zsi dó aka rok len ni, vagy a szüleim azt akarják, hogy zsi dó legyek. Végül is, én váltam fel, hogy zsi dó aka rok len ni, amihez a zsi dó közösség sokat segített.”

A zsidó közösség fontosságát néhányan azzal is magyarázzák, hogy itt sokkal könnyebben tudnak kapcsolatot kiaknázni. Te hát, nem a vallás gyakorlása az elsődleges számukra, ha nem a közösséghez való tartozás – ez is egy értelem a zsi dó etnicitáskereteinek megjelenésére utal.

„Könnyebben bárátokom zsi dókkal, mint nem zsi dókkal, nem tudom, mi lehet ennek az oka, de ez így van. Amikor már mindketten tudjuk egymásról, hogy zsi dók vagyunk, akkor könnyebben kiaknázunk egy beszélgetést, bárátot, mint egy vadidegenem zsi dóval. Nem azt mondom, hogy ezek a kapcsolatok mélyebbek, de könnyebben kiaknázunk.”

A meglépő számként az volt, hogy azok, akik csak a nagyobb ünnepek alkalmával járnak zsinagógába (vagy még akkor sem), ők is egyre inkább nélkülözhetetlennek tartják a zsidó közösségben való aktív részvételt, gyakran összegyűlnek szervezett programok keretében. Úgy érzik, hogy bár nem valószínű, de önazonosságuk kiépítésében, zsi dó identitásuk pozitív tartalmakkal való felruházásában a zsi dó közösségnek kardinális szerepe van – zsidó önazonosságuk központi szervező ereje tapasztalataink szerint leginkább ebben rejlik. Ez is azt támasztja alá, hogy a zsidó identitás válla lása ma nem mindig jár együtt a vallásoshoz való visszatéréssel (Kovács 1997).

Ez a folyamat azonban nem csak a debreceni, de az egész európai zsi dó ság körében megfigyelhető. David Graham a mai európai zsi dó ság identitásáról írt tanulmányában ezt a jelenséget a következőképpen írja le: „Amha nem is minden zsi dó fogyasztó kóser húst, látogatja a zsinagógát, vagy éppen vásárol zsi dó házas társat, attól még egyértelműen zsi dóként azonosítható. Talán azért, mert megkülönböztetőn rájuk jellemző, »zsi dó« egyetemes értékeket, törekvéseket, érdeklődéseket és szokásokat vallanak magukénak. Ezáltal valami megfoghatatlan kötelezőnek, sorskövetésnek és »népiségnek« lehetne nevezni.” (Graham 2004: 3)

„Is tenben hiszek, de zsi dó közösségbe még nem járok. Hangsúlyozom, még nem járok rendszeresen, nem tudom miért. De őszintén szólva, a gyonyoromra. Néha eljárom ide, amikor számmra is meglepően jól érzem magam.”

Tet szik, hogy nem ál lan dó an a val lás ról be szél ge tünk, per sze né ha ar ról is, in ká bb az itt ural ko dó zsi dó szel le mi ség az, ami ma gá val ra gad. Erre na gyon nagy szük ség van az éle tem ben; nem tu dom mi ért, de na gyon él ve zem ezt a szel le mi sé get.”

„Én nem já rok ebbe a szer ve zet be, mert nem iga zán ér de kel. Van nak nem zsi dó ba rá ta im, in ká bb ve lük töl töm az idő met. Ne kem mind egy, hogy ki zsi dó vagy ki nem az, az lé nyeg, hogy jól ki jöj jünk egy más sal. De ha a zsi dó sá g ra vagy kí ván csi, akkor azt mond ha tom, hogy zsi dó nak tar tom ma gam, nem hí resz te lem ma gam ról, de nem is tit ko lom. Ha rá kér dez nek, akkor nem ta ga dom le ma gam. Et től füg get le nül ugyan olyan zsi dó nak tar tom ma gam, mint aki jár zsi na gó gá ba vagy ebbe a szer ve zet be, nem hi szem, hogy bár mi vel is nagyobb zsi dók len né nek, mint én. Fon tos ne kem a zsi dó sá gom, csak épp nem annyira, mint má sok nak, de zsi dó nak tar tom ma gam.”

Valószínűsíthetően en nek a je len ség nek kö szön he tő az, hogy a meg kér de zet tek szin temind egyi ke tag ja va la me lyik he lyi il let ve or szá gos zsi dó kul tu rá lis vagy vallá sos szerve zet nek.

A zsi dó etnicitás ha tá ra i nak ma ni fesz tá cí ó i hoz hoz zá tar to zik, hogy a zsi dó egyén sza kít az asszi mi lá cí ó fo ly a ma tá val, hi szen be lát ja, hogy az asszi mi lá cí ó nem hoz ta el a hoz zá fű zött re mé nyek et – társa da lom törté ne ti okok ból. A tra di ci ó ná lis be il lesz ke dés hez vá ló vi szo nyuk ról is kér dez tük őket, a kö vet ke ző vá la szo kat kap tuk:

„A név ma gya ro sí tás me ne kü lés a zsi dó sá g el ő l, hogy ne lát szód jon raj ta, hogy ő zsi dó. Ne kem leg alá bb is még so ha nem for dult meg a fe jem ben, hogy a ne vem helyett más t használ jak.” (a meg kér dezett nek jel leg ze tes zsidó neve van – J. Gy.)

„Vé le mé nyem szerint az ember igaz ából nem tud ki té rni. Már több en is mond ták ne kem, hogy a zsi dó sá g hoz hoz zá le het té r ni, de ki nem. És ez na gyon így van. Az em ber zsi dó múlt ját nem tud ja le vet kö z ni. Nem tud at tól el sza kad ni, hogy ő zsi dó, mert min dig ott van ben ne, hogy ő zsi dó. Én biz tos so ha sem té r nék ki, nincs olyan ok. Egy új bó li ho lo ca ust mi att sem, sem egy há zas sá g mi att sem.”

„Sze rin tem ne vet vál toz tat ni, vagy ve gy es há zas sá got kö tni azért, hogy ez zel meg me ne kül jek az eset le ges ül dö zés el ő l, bu ta sá g. Az em ber vál lal ja ma gát min den kö rül mé nyek kö zött. Én na gyon bü sz ke va gyok arra, hogy az ő se im a ho lo ca ust ide jén nem vál toz tat ták meg ne vü ket, val lá su kat nem hagy ták el. Azt hi szem, én is ha son ló képpen cse le ked nék, mint ők.”

A partikuláris zsidó csoportazonosság következő legerősebb kohéziós komponense körükben a ho lo ca ust- és a sors kö zös ség em lé ke. Meg lá tá sunk sze rint azért nem ez a leg do mi ná nsabb, mert a ho lo ca ust é nyé ta mai na pig, bi zo nyos fo kig, ta bu ként ke ze lik csa lád juk ban, a szü lők, nagy szü lők szűk sza vú an nyi lat koz nak ró la, egy más közt azon ban már nyí l tan be szél nek er ről. A vá lasz adók nem sok kal több mint a fe le, do ku men tum fil mek és/vagy törté ne lem köny vek út ján sze rez te be al ap ve tő in for má cí ó í ta ho lo kausz tról, amely ről ők – el mon dá suk sze rint – gyer me ke ik nek már ő szin tén, rész le te sen fog nak majd be szél ni. A ho lo ca ust ról vá ló tu dá suk nincs rá juk stig ma ti zál ó ha

tás sal, pont for dít va, a sors kö zös ség po zi tív tu da tát élén kí ti ben nük. Úgy íté lik meg, hogy a deb re ce ni – és per sze a ma gyar – zsi dó ság tör té nel me a ha zai tár sa da lom törté neti fo ly ma tok ke re té be or ga ni ku san il lesz ke dik, anna kel ide ge nít he tet len részét al kot ja.

Emel lett nem csak a he lyi zsi dó cso port tok kal é rez nek ös sze tar to zá st, ha nem Iz ra el ál lam hoz is igen mély ér zel mi szá lak fû zik õket. A vá lasz adók ke ve sebb, mint fe le járt már Iz ra el ben, de a töb bi ek is sze ret né nek leg alá bb két é ven be lül ki jut ni oda. Ezt azzal in do kol ták, hogy emo ci o ná li san is kö t õd nek Iz ra el hez, pszi chés biz ton sá got nyújt szá muk ra, konfliktusok esetén in ká bb oda vándorol nának, mint Ame ri ká ba, vagy más nyugati or szá gba.

„Iz ra el lé te zé se biz ton sá got ad ne kem. Ha ka taszt ro fá lis sá vá lik a he ly zet, ak kor van ho va men ni. Ed dig ott volt Ame ri ka, de Ame ri ka nem vonz iga zá ból, in ká bb Iz ra el. Iz ra el re azért va gyok büsz ke, mert ahog y meg ala kult, há bo rú val kez dett, és ezt túl él te. Min dig túl é li a há bo rú kat, és ez büsz ke ség gel tölt el.”

„Na gyon örü lök, hogy Iz ra el is mé t ál lam ké nt mû kö dik, szá mom ra na gy biz ton sá got ad. Ha va la mi prob lé ma len ne az or szá g ban, pél dá ul a... (egy szél sõ jobb ol da li párt ne vét em lí ti – J. Gy.) ha ta lom ra ke rül ne, csak fe lül nék a gép re, és há rom ó ra alatt ott hon len nék. Azt hi szem, azért nem ván do rol nék ki, mert sze re tem Ma gyar or szá got, de ha a he ly zet úgy hoz ná, el ha gy nám ezt az or szá got.”

Ös zes sé gé ben el mond ha tó, hogy a deb re ce ni zsi dó if jú ság kö zös sé gé ben egy ér tel mû en meg je len tek az et ni kai iden ti tá s ha tár vo na lai, ame lyek – ha ezek a ten den ciák nem vál toz nak – az idõ mú lá sá val, va ló szí nû sít he t õ en, egy re in ká bb tet ten ér he t õ v é vál nak vi lág ér tel me zé sük ben, jö vő kép ük ben is. Nyíl tan és bá tran vál lal ják zsi dó et ni kai iden ti tá su kat a szé les nyil vá nos ság elõ tt, ön a zo nos sá guk kon struk tív jel le gû, sza kí tot tak fel men õi re ak tív iden ti tá sá val.

A cso port a zo nos ság szó ban for gó tar tal mai, ke re tei azon ban még sok te kin tet ben ké plé ke nyek, ki for rat lanok, egy es szeg men sei elé g na gy fo kú in ten zi tá s sal mû kö d nek, más ok pe dig ke vés bé ily en erõs sé gû ek, ép pen ezért a ké s õ bi struk tu rá lis vál to zá sok nyom kö ve tés e to vá bbi ko moly so ci o ló gi ai va la mint so ci ál pszi ch o ló gi ai vizs gá la to ka ti gé ny nek majd - te o re ti kus és em pi ri kus vo nat ko zá sok ban is. Töb bek kö zött még ezért sem le het tel jes bi zo nyos ság gal meg mon da ni, hogy az et ni kai iden ti tá s ból szár ma zó új faj ta in teg rá ció mi lyen si ker rel jár majd a kö ze li és a tá vo lab bi jö vő b en. Le zá rat lan to vá bbi ra is a kér dés – deb re ce ni vo nat ko zá s ban is –, hogy „meg van-e a ke l lõ to le ran cia a mai ma gyar tár sa da lom ban a zsi dó (és nem csak a zsi dó) iden ti tá s prob lé mák in te grá ciós szel lem û, az öntudatos »má ssá got« el is merõ meg oldá shoz.” (Ko vács 1988: 612)

IRODALOM

- Erős F.–Kovács A.–Lévai K. (1985): „Hogyan jötttem rá, hogy zsidó vagyok?” *Medvetánc*, 2–3: 129–145.
- Graham, D. (2004): Zsidó identitás az új Európában.
www.szombat.com/index.php?module=articles&tunc=display&aid=30
- Győri Sz.R. (1997): *A kommunista párt és a zsidóság*. Kiskunlacháza: Windsor Kiadó.
- Heller Á. (2001): Elismerés és identitás. www.tek.bke.hu/tek20/filozofia_2.html
- Honneth, A. (1997): *Elismerés és megvetés*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Karáczy V. (1997a): Asszimiláció és társadalmi krízis. In Karáczy V. (szerk.): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Pécs: Cserépfalvi Kiadó, 114–150.
- Karáczy V. (1997b): Egyenlőtlenelmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarországmagyar nyelvű országgá? In Karáczy V. (szerk.): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Pécs: Cserépfalvi Kiadó, 151–196.
- Karáczy V. (2001a): Felekezet és etnicitás az ipari társadalmakban – Vázlat a partikuláris státuszazonosság elméletéről, különös tekintettel a jelenkori zsidóságra. In Karáczy V.: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 10–39.
- Karáczy V. (2001b): Trauma hatás és menekülés – A zsidó vallás váltókszociológiája 1945 előtt és után. In Karáczy V. (szerk.): *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság alakváltozásai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 163–272.
- Kovács A. (1988): Az asszimilációs dilemma. *Világosság*, 8-9: 605–612.
- Kovács A. (1992a): Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. Hogyan éljük túl a huszadik századot? In Vig M. (szerk.): *Hogyan éljük túl a XX. századot?* Budapest: Magyar Narancs Alapítvány, 262–285.
- Kovács A. (1992b): Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. *Világosság*, 4: 280–291.
- Kovács A. (1997): Asszimiláció és identitás keresés. *Kritika*, 11: 7–8.
- Kovács A. (2002): *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Budapest: Szombat, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület.
- Taylor, Ch. (1996): Az elismerés politikája. *Café Babel*, 3: 57–77.
- Zeke Gy. (1990): Sta-tisz-tikai mel-lék-le-tek (1735–1949). In Horváth P.–Lendvai L.F.–Sohár A. (szerk.): *Hétvéti zsidó életemben*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 185–199.